

نسبت‌شناسی سرمایه اجتماعی و مقاومت پایدار (مطالعه موردی حکومت پیامبر اکرم (ص))

یاسین پورعلی قراجه^۱، سید مرتضی امیری ارجمند^۲، سید محمدرضا نوشه‌ور^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱

چکیده

سرمایه اجتماعی به‌عنوان شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد تسهیل‌گر همکاری‌های اجتماعی در ساخت جوامع مقاوم اهمیت بسیار زیادی پیدا کرده است. پژوهش حاضر تعامل پویای سرمایه اجتماعی و مقاومت پایدار را مورد بررسی قرار می‌دهد و با تمرکز بر الگوی حکمرانی پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان مطالعه موردی، به نقش سرمایه اجتماعی در انسجام جامعه و مقاومت پایدار می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش، تحلیل نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد همبستگی اجتماعی و مقاومت پایدار در دوران حکومت پیامبر اکرم (ص) است. این مطالعه با تمسک بر نظریه بوردیو در حوزه سرمایه اجتماعی و با روش کیفی توصیفی-تحلیلی در پی پاسخگویی به این سؤال اصلی است که: «حکومت پیامبر اکرم (ص) چگونه از سرمایه اجتماعی برای دستیابی به مقاومت پایدار در برابر تهدیدهای داخلی و خارجی بهره‌گرفت و چه عواملی در این موفقیت نقش داشتند؟» بر اساس یافته‌های تحقیق بهره‌گیری پیامبر اکرم (ص) از سازوکارهایی مانند عدالت‌محوری در حکمرانی، مشارکت فراگیر، صداقت، تقویت روحیه ایثار و ابتکارهایی همچون پیمان برادری (اخوت)، و... ازجمله عوامل موفقیت هستند. این اقدامات نه‌تنها پیوندهای اجتماعی را مستحکم کرد بلکه به جامعه امکان داد در برابر چالش‌های سیاسی و اجتماعی پایداری کند. نتیجه حداکثری بودن سرمایه اجتماعی (اعتماد، مشارکت، اعتبار، همکاری، همبستگی و انسجام اجتماعی و...) در حکومت پیامبر (ص) را می‌توان در مقاومت پایدار مسلمانان در عرصه‌های نظامی، فرهنگی و اقتصادی مشاهده کرد. جوامع معاصر با بازنگری در شیوه‌های حکمرانی پیامبر (ص) می‌توانند الگوهایی برای ایجاد نظام‌های حکمرانی فراگیر و مقاوم به‌دست آورند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، مقاومت، مقاومت پایدار، مقاومت شکننده، حکمرانی پیامبر (ص).

۱. پژوهشگر دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: pourali.y@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

رایانامه: samane.sh72@yahoo.com

۳. کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران. رایانامه: nooshevari@gmail.com

۱. مقدمه

مفهوم «سرمایه اجتماعی» به شبکه‌ها، اعتماد و هنجارهایی اشاره دارد که همکاری میان افراد و نهادها را تسهیل می‌کند؛ این مفهوم در مباحث مربوط به حکمرانی، انسجام اجتماعی و مقاومت پایدار اهمیت روزافزونی یافته است. سرمایه اجتماعی بر روابطی تمرکز دارد که باعث تقویت همبستگی، اعتماد متقابل و ارزش‌های مشترک می‌شود؛ عناصری که برای شکل‌گیری جوامع مقاوم و پایدار ضروری هستند.

مقاومت پایدار به استراتژی‌های بلندمدتی اشاره دارد که به جوامع این امکان را می‌دهد که در برابر سرکوب، تهاجم و چالش‌ها مقاومت کنند و ضمن حفظ ارزش‌های فرهنگی، انسجام اجتماعی را تقویت نمایند. سرمایه اجتماعی در چنین مقاومتی نقشی کلیدی ایفا می‌کند؛ زیرا از طریق تقویت انسجام و همکاری در شرایط بحرانی، تاب‌آوری اجتماعی را افزایش می‌دهد. بررسی این مفاهیم در چارچوب الگوهای تاریخی حکمرانی، می‌تواند برای راهبردهای حکمرانی و جنبش‌های اجتماعی معاصر آموزنده باشد.

حکومت پیامبر اکرم^(ص) نمونه‌ای منحصربه‌فرد از پرورش سرمایه اجتماعی در راستای ایجاد مقاومت پایدار و تاب‌آوری اجتماعی است. رهبری ایشان نه تنها سیاسی بلکه مبتنی بر اعتماد، مسئولیت‌پذیری جمعی و مشارکت همه‌جانبه بود؛ حتی گروه‌های مختلف مانند یهودیان، مسیحیان و مشرکان در این الگوی حکمرانی در کنار یکدیگر زیست می‌کردند. تدوین میثاق مدینه (صحیفه مدینه) چارچوبی را فراهم کرد که در آن هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و دفاع جمعی شکل گرفت و نشان داد چگونه حکمرانی مبتنی بر اعتماد و همکاری می‌تواند ثبات طولانی‌مدت ایجاد کند.

جامعه اولیه مسلمانان نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی می‌تواند هم به‌عنوان یک اصل دینی و هم به‌عنوان ابزاری برای مقاومت اجتماعی به‌کار گرفته شود. آنها مفاهیمی مانند صدقه، شورا و اجرای عدالت محیطی را فراهم کردند که در آن احترام متقابل و همکاری رواج یافت. چنین عناصری نه تنها به تقویت جامعه مسلمانان کمک کرد بلکه آنها را در برابر تهدیدات خارجی نیز مقاوم و پایدار ساخت. الگوی حکمرانی پیامبر^(ص) بر

توانمندسازی از طریق همبستگی و حمایت متقابل تأکید داشت و بدین‌وسیله شبکه‌ای از انسجام و اعتماد ایجاد کرد که به‌عنوان منبع معنوی و اجتماعی عمل می‌کرد.

این مقاله به بررسی نسبت سرمایه اجتماعی و مقاومت پایدار پرداخته و الگوی حکمرانی پیامبر اکرم^(ص) را به‌عنوان مطالعه موردی تحلیل می‌کند. به‌عبارت دیگر، هدف اصلی مقاله حاضر تحلیل ماهیت پویا و نسبی سرمایه اجتماعی در زمینه مقاومت پایدار با تأکید بر الگوی حکمرانی پیامبر اکرم^(ص) است. این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه سرمایه اجتماعی، انعطاف‌پذیری جمعی، حکمرانی و مقاومت مسالمت‌آمیز را در برابر فشارهای داخلی و خارجی ممکن می‌سازد. با مطالعه تعامل بین حکمرانی، سرمایه اجتماعی و استراتژی‌های مقاومتی می‌توان به درس‌هایی برای جوامع امروزی دست یافت که با بی‌ثباتی سیاسی، شکاف‌های اجتماعی و تهدیدات خارجی مواجه هستند.

با بررسی این چارچوب‌های تاریخی می‌توان دریافت که سرمایه اجتماعی پدیده‌ای ایستا نیست بلکه بر اساس بسترهای فرهنگی، دینی و اجتماعی شکل می‌گیرد. الگوی حکمرانی پیامبر اکرم^(ص) به ما نشان می‌دهد که چگونه سرمایه اجتماعی می‌تواند برای تقویت اعتماد، همکاری و مقاومت به‌کار گرفته شود؛ اصولی که برای حکمرانی و جوامع معاصر همچنان کاربرد دارند. این پژوهش در راستای غنی‌سازی گفت‌وگوهای موجود درباره حکمرانی پایدار و اهمیت سرمایه اجتماعی در شکل‌دهی به جوامع تاب‌آور و مقاوم نگاشته شده است.

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

در زمینه سرمایه اجتماعی مقالات و پژوهش‌های متعددی نگارش شده است؛ مجله‌ای تخصصی نیز با نام «مدیریت سرمایه اجتماعی» منتشر می‌گردد. در حوزه سرمایه اجتماعی مرتبط با حکمرانی پیامبر^(ص) و راهکارهای افزایش آن نیز مقالات متعددی چاپ شده است. در ادامه به برخی از مهم‌ترین آنها که با موضوع این پژوهش ارتباط بیشتری دارند، اشاره می‌شود:

«دادگر» و «نجفی» مقاله‌ای مشترک تحت عنوان «سرمایه اجتماعی و بازتولید آن در عصر پیامبر اسلام^(ص)» (۱۳۸۵) در مجله اقتصاد اسلامی منتشر کرده‌اند. نویسندگان ابتدا به احیای مفهوم سرمایه اجتماعی در دهه‌های پایانی قرن بیستم پرداخته و آن را پدیده‌ای ریشه‌دار در سنت‌ها، رفتارها، نهادها و شبکه‌های انسانی دانسته‌اند. به باور آنان، این مفهوم با پیوندهای اخلاقی و دینی ارتباط مستقیم دارد و در اندیشه و رفتار بنیان‌گذاران ادیان آسمانی نیز مشهود است. از همین رو مقاله سرمایه اجتماعی را با کارکرد و اندیشه پیامبر اسلام^(ص) مرتبط نموده و در دو بخش به زمینه‌ها، عناصر اصلی و سپس پیوند اندیشه و سیره رسول اکرم^(ص) با این موضوع پرداخته است.

«جوکار» مقاله‌ای با عنوان «روش حکومتی پیامبر^(ص) در مدیریت سرمایه اجتماعی» (۱۴۰۰) در مجله مدیریت سرمایه اجتماعی منتشر کرده است. در این مقاله ارتباطات و روابط شبکه‌ای محور اصلی سرمایه اجتماعی معرفی شده است. به باور نویسنده کیفیت مناسبات اجتماعی به دخالت افراد و حکومت‌ها بستگی دارد. با توجه به الگو بودن حکومت پیامبر^(ص)، بررسی اقدامات ایشان می‌تواند راهکارهایی برای تقویت سرمایه اجتماعی ارائه کند. مقاله پس از تبیین روش پیامبر^(ص) در اصلاح روابط اجتماعی، تأثیر آن را در شکل‌گیری امت واحده اسلامی، گسترش عدالت، رعایت حقوق اقلیت‌ها و توسعه مفهوم جامعه بررسی کرده است.

«شعبانی اصلی» مقاله‌ای تحت عنوان «نقش سرمایه اجتماعی در اقتصاد با تأکید بر سیره پیامبر اعظم^(ص)» (۱۳۹۲) در اولین همایش سبک زندگی پیامبر^(ص) منتشر کرده است. در این مقاله نویسنده اذعان می‌کند که توجه به سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد مهم توسعه اقتصادی در سطح ملی و جهانی ضروری است. هدف مقاله تبیین نقش سرمایه اجتماعی در اقتصاد بر پایه سیره پیامبر^(ص) است. به باور نویسنده، در دورانی که اعتماد و همکاری در حال زوال بود، پیامبر^(ص) با تدبیر خود این سرمایه‌ها را احیا کرد و زمینه‌ی رونق اقتصادی را فراهم ساخت.

«موسوی سرچشمه» و همکاران در مقاله‌ای مشترک تحت عنوان «سرمایه اجتماعی اخوت‌مدار؛ قدرت نرم بی‌بدیل تأمین امنیت امت اسلامی» (۱۴۰۲) به بررسی رابطه اخوت ایمانی و سرمایه اجتماعی می‌پردازند. هدف این پژوهش تبیین پیوند اخوت ایمانی و سرمایه اجتماعی و نشان دادن برتری معیارهای اخوت ایمانی بر شاخص‌های متعارف سرمایه اجتماعی در تأمین امنیت است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اخوت ایمانی با اصلاح و دگرگون‌سازی سرمایه اجتماعی موجود بر اساس اقتضائات دین، مهم‌ترین راهبرد برای ایجاد امنیت پایدار و اطمینان‌بخش در امت اسلامی است.

«فصیحی» در مقاله‌ای با عنوان «دین و سرمایه اجتماعی» (۱۳۸۶) دین را به‌عنوان متغیر مستقل و سرمایه اجتماعی را به‌عنوان متغیر وابسته مورد بررسی قرار داده است. نویسنده در این پژوهش پس از طرح مفهوم سرمایه اجتماعی از نگاه جامعه‌شناسان، به عناصر کیفی آن مانند اعتماد و آگاهی اجتماعی و عناصر کمی همچون مشارکت و ارتباطات پرداخته است.

«بریگایتیس» در پایان‌نامه خود با عنوان «مشارکت دینی و سرمایه اجتماعی در بافت اسلامی» (۲۰۰۵) اذعان می‌کند که تحقیقات سرمایه اجتماعی عمدتاً در محیط‌های غربی و مسیحی صورت گرفته است. این پژوهش بر ظرفیت مشارکت دینی-اسلامی برای تقویت سرمایه اجتماعی تمرکز دارد. در این پژوهش مدلی ارائه می‌شود که نشان می‌دهد اسلام از طریق اعتقادات یا سازماندهی ساختارهای اجتماعی بر سرمایه اجتماعی اثر می‌گذارد. این تحلیل با استفاده از رگرسیون خطی و داده‌های موج چهارم پیمایش ارزش‌های جهانی انجام شده است. بر اساس نتایج تحقیق مشارکت مذهبی و سرمایه اجتماعی هر دو دارای ابعاد اعتقادی و رفتاری‌اند که باید به‌طور مستقل در تحقیقات کمی بررسی شوند.

«عبدالحفیظ بن ساسی» در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی و نقش آن در توسعه از منظر اقتصاد اسلامی؛ مطالعه موردی کشورهای OIC» (۲۰۱۹) به بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه و ثبات اقتصادی از دیدگاه اقتصاد اسلامی می‌پردازد. این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و مطالعه موردی نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری در منابع انسانی و

اجتماعی از طریق ارتقای آموزش، تقویت نهادهای اجتماعی و افزایش شفافیت و همکاری بین جامعه و نهادهای دولتی و غیردولتی برای توسعه کشورهای اسلامی ضروری است. همان‌طور که ملاحظه شد، مقالات ذکرشده رابطه میان مقاومت و سرمایه اجتماعی را بررسی نکرده‌اند؛ و به این مسئله که چگونه افزایش سرمایه اجتماعی به پایدار ماندن مقاومت کمک می‌کند، توجه نشده است. همچنین مقاله‌ای که به‌طور مستقیم این موضوع مرتبط با سیره حکمرانی پیامبر^(ص) را بررسی کرده باشد، وجود ندارد؛ زیرا زمانی که موضوع اصلی مورد بحث نباشد، پرداختن به جزئیات آن بی‌معناست.

۲-۲. مبانی نظری؛ نظریه سرمایه اجتماعی «بورديو»

«پیر بورديو»، جامعه‌شناس فرانسوی، سرمایه اجتماعی را «منابع مبتنی بر عضویت در یک گروه» تعریف می‌کند (بورديو^۱، ۱۹۸۳: ۱۹۱). میزان سرمایه اجتماعی فرد نه تنها به اندازه شبکه او بلکه به دسترسی اعضای شبکه به منابع مختلف وابسته است. شبکه‌ها نیاز به کار مداوم از طریق روابط مادی و نمادین دارند و تصمیم‌گیری‌های سرمایه‌گذاری فردی و جمعی با توجه به منافع آینده و سرمایه اقتصادی شکل می‌گیرد (بورديو، ۱۹۸۳). مفهوم «عادت‌واره» بورديو نشان می‌دهد که ویژگی‌های ساختاری جامعه مانند طبقه حتی با استقلال سرمایه اجتماعی ادامه می‌یابند. عادت‌واره بر اثر تعامل اراده بازیگران و محدودیت‌های ساختاری شکل می‌گیرد و الگوهای رفتاری و هنجارها را تولید می‌کند که رفتار فردی و نظم اجتماعی را بازتولید می‌کند (بورديو، ۱۹۷۷؛ گیسکنگ^۲، ۲۰۱۴).

بورديو، سرمایه اجتماعی را به سه بعد تقسیم می‌کند:

❖ شبکه‌ها

شبکه‌ها منابع و فرصت‌ها را فراهم می‌کنند؛

❖ هزینه‌های اجتماعی

هزینه‌ها شامل زمان و انرژی برای حفظ روابط است؛

❖ منافع اجتماعی

منافع اجتماعی دسترسی به منابع اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را ممکن می‌سازد (بورديو، ۱۹۸۶: ۲۴۸-۲۵۱).

به اعتقاد بورديو سرمايه اجتماعي، رفتار و موقعيت اجتماعي افراد را تحت تأثير قرار مي‌دهد و روابط انساني مي‌توانند به‌عنوان سرمايه‌اي براي دستيابي به منافع مشترك عمل كنند (بورديو، ۱۹۸۶: ۲۵۳). در اين پژوهش، نقش شبكه‌ها و روابط اجتماعي ميان مسلمانان در زمان پيامبر^(ص) مورد توجه است؛ زيرا اين روابط بر تقويت مقاومت و پايداري جامعه تأثيرگذار بوده‌اند.

۲-۳. چارچوب مفهومي

۱-۳-۲. سرمايه اجتماعي

سرمايه اجتماعي ترکيبی از شبکه‌ها، هنجارها، ارزش‌ها و درک مشترك است که همكاري درون و بين گروه‌ها را براي كسب منافع متقابل تسهيل مي‌كند (اسفندياري و همكاران، ۱۳۹۸: ۵۲). اين سرمايه شامل عناصر كيفي مانند اعتماد و شناخت اجتماعي و عناصر كمي مانند مشاركت و ارتباطات اجتماعي است (فصيحی، ۱۳۸۶).

تعاريف مختلفی از سرمايه اجتماعي ارائه شده که در قسمت زير به برخي از آنها اشاره مي‌گردد:

❖ منبعی که از ساختارهای اجتماعی استخراج و برای پیگیری منافع استفاده می‌شود

(باکر^۱، ۱۹۹۰: ۶۱۹)؛

❖ توانایی همكاري افراد براي اهداف مشترك (فوكوياما^۲، ۱۹۹۵: ۱۰)؛

❖ مجموعه‌اي از هنجارها و ارزش‌هاي مشترك که همكاري را ممكن مي‌كند

(فوكوياما، ۱۹۹۷)؛

❖ تعهدات اجتماعي قابل تبديل به سرمايه اقتصادي (بورديو، ۱۹۸۶: ۲۴۳)؛

1. Baker

2. Fukuyama

- ❖ توانایی تأمین منافع از طریق عضویت در شبکه‌های اجتماعی (پورتس^۱، ۱۹۹۸: ۶)؛
- ❖ منابع حاصل از شبکه‌ای پایدار از روابط و شناخت متقابل (بورديو و واکانت^۲، ۱۹۹۲: ۱۱۹)؛
- ❖ شبکه شخصی و وابستگی‌های نهادی نخبگان (بلیو و همکاران^۳، ۱۹۹۶: ۱۵۷۲)؛
- ❖ ویژگی‌های سازمان اجتماعی که همکاری برای منافع متقابل را تسهیل می‌کند (پاتنام^۴، ۱۹۹۵: ۶۷)؛
- ❖ ابزارها و فرایندهای داوطلبانه برای توسعه جامعه (توماس^۵، ۱۹۹۶: ۱۱)؛
- ❖ مجموعه‌ای از موجودات مختلف در ساختار اجتماعی که اعمال افراد را تسهیل می‌کنند (کلمن^۶، ۱۹۹۰: ۳۰۲).

۱-۱-۳-۲. زیرساخت‌های سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی شامل روابط، شبکه‌ها و هنجارهایی است که همکاری گروهی و دستیابی به اهداف مشترک را ممکن می‌سازد و به ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مرتبط است. این زیرساخت‌ها در قسمت زیر توضیح داده می‌شود.

۱-۱-۳-۱-۱. زیرساخت‌های سیاسی

- ❖ نهادهای دموکراتیک: دسترسی افراد به فرایندهای تصمیم‌گیری اعتماد و مشارکت اجتماعی را افزایش می‌دهد (پاتمن، ۱۹۹۳: ۵۱)؛
- ❖ حکمرانی خوب: شفافیت و پاسخگویی نهادها باعث افزایش اعتماد عمومی و مشارکت اجتماعی می‌شود (فوکویاما، ۲۰۱۳: ۲۸).

1. Portes
 2. Wacquant
 3. Belliveau and et.al.
 4. Putnam
 5. Thomas
 6. Coleman

۲-۳-۱-۱-۲. زیرساخت‌های اجتماعی

- ❖ شبکه‌های اجتماعی: شبکه‌های قوی اجتماعی همکاری و تبادل اطلاعات را تسهیل می‌کنند (بوردیو، ۱۹۸۶: ۲۴۹)؛
- ❖ سازمان‌های جامعه مدنی: فرصت مشارکت جمعی و تبادل تجربیات را فراهم می‌کنند (پاتمن، ۲۰۰۰: ۱۸).

۲-۳-۱-۱-۳. زیرساخت‌های اقتصادی

- ❖ فرصت‌های شغلی: بهبود وضعیت اقتصادی افراد مشارکت اجتماعی را افزایش می‌دهد (نک و کيفر^۱، ۱۹۹۷: ۱۲۶۲)؛
- ❖ توسعه پایدار اقتصادی: افزایش کیفیت زندگی و فرصت‌های آموزشی و شغلی به تقویت سرمایه اجتماعی منجر می‌شود (بانک جهانی^۲، ۲۰۰۸: ۲۳).

۲-۳-۱-۱-۴. زیرساخت‌های فرهنگی

- ❖ آموزش و پرورش: ایجاد ارزش‌ها و مهارت‌های اجتماعی برای مشارکت در جامعه (کلمن، ۱۹۸۸: ۱۰۱)؛
 - ❖ تنوع فرهنگی: بهره‌مندی از ایده‌ها و تجربیات متنوع و تقویت نوآوری و همکاری اجتماعی (پاتمن، ۲۰۰۷: ۱۴۷).
- زیرساخت‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی با تقویت سرمایه اجتماعی به ایجاد جوامع همبسته‌تر و مشارکت‌پذیرتر کمک می‌کنند.

۲-۳-۲. مقاومت

دانشمندان اهل لغت مصدر «قیام» را «نقیض جلوس» می‌دانند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۴۹۶). حاصل بررسی آراء لغویان این است که در معنای این ریشه چند بار معنایی وجود دارد؛ در برخی مشتقات آن یک یا دو بار معنایی بروز بیشتری دارد یا سیاق جمله‌ای که

یکی از مشتقات این ریشه در آن به‌کاررفته تقویت‌کننده یک یا دو بار معنایی است. بارهای معنایی موجود در این ریشه عبارت‌اند از:

- ❖ اولین: «حق»؛
- ❖ دومین: «عدل و اعتدال»؛
- ❖ سومین: «عزم و اراده» و شروع به انجام-عمل (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵: ۴۳)؛
- ❖ چهارمین: «مداومت و ثبوت» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۹۱)؛
- ❖ پنجمین: «مراقبت و اصلاح».

واژه مورد بحث در این نوشته از ریشه «ق و م»، «مقاومت» است که مصدر باب «مفاعله» از این ریشه بوده و بارهای معنایی گفته‌شده در آن بر اساس سیاق بروز می‌کند. در اصطلاح علم اخلاق مقاومت به معنای صبر است؛ آن‌گونه که مسکویه می‌گوید: «اما الصبر فهو مقاومه النفس الهوى لثلاث تنقاد لقبائح اللذات؛ صبر همان ایستادگی نفس در برابر خواهش‌هاست تا گرفتار لذت‌های زشت نشود».

در اصطلاح علم سیاست واژه مقاومت معادل لاتین (opposition, resistance, stand, rebuff) است. معنای این تعبیر به ترتیب عبارت‌اند از: مقاومت، ایستادن، مخالفت کردن و واکنش برای دفع کردن.

در اصطلاح علم فقه مقاومت به نحو عام و خاص مطلق، زیرمجموعه موضوع جهاد است. بدین ترتیب که جهاد بر دو نوع است: جهاد ابتدایی و جهاد دفاعی. جهاد دفاعی همان مقاومت است (نگهبان و ابوالحسینی، ۱۳۹۹: ۶۳).

۳-۲-۳. مقاومت پایدار

مقاومت یک پدیده چندعلتی است؛ بدین معنا که اگر چند علت در کنار هم نقش خود را به‌طور کامل ایفا کنند معلولی به نام مقاومت حاصل می‌شود و در صورت بقای این علل، مقاومت که معلول آنهاست نیز باقی می‌ماند؛ به این سنخ از ایستادگی، «مقاومت پایدار» نام می‌گوییم. مقاومت پایدار به توانایی یک جامعه یا حکومت در برابر تهدیدات داخلی و خارجی و حفظ ارزش‌ها و اصول خود اشاره دارد (رمزی، ۲۰۲۴). این مفهوم در حکومت

پیامبر^(ص) با توجه به شرایط خاص اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن دوران اهمیت زیادی دارد. مقاومت در برابر دشمنان، حفظ استقلال و تقویت همبستگی اجتماعی از جمله ویژگی‌های بارز حکومت پیامبر^(ص) بود. عناصر کلیدی مقاومت پایدار عبارت‌اند از:

- ❖ **آگاهی اجتماعی:** شناخت تهدیدات و چالش‌ها و توانایی مقابله با آن‌ها؛
- ❖ **همبستگی:** همکاری و هماهنگی میان اعضای جامعه در مواجهه با چالش‌ها؛
- ❖ **عزم و اراده:** تمایل و اراده قوی برای دفاع از اصول و ارزش‌های مشترک.

۴-۳-۲. مقاومت شکننده

مقاومت شکننده به‌عنوان یک مفهوم اجتماعی و سیاسی، به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن یک جامعه یا گروه به‌رغم وجود تهدیدات و چالش‌های جدی، توانایی دفاع و مقاومت را دارد اما این توانایی به‌گونه‌ای شکننده و ناپایدار است. درواقع، مقاومت شکننده به این معناست که شرایط و ویژگی‌های داخلی یا خارجی می‌تواند به سادگی باعث کاهش یا ازبین‌رفتن ظرفیت مقاومت شود (لکزایی، ۱۳۸۳: ۶۵-۶۶).

۱-۴-۳-۲. ابعاد مقاومت شکننده

ابعاد مقاومت شکننده به دو دسته عوامل داخلی و خارجی تقسیم می‌شوند.

۱-۱-۴-۳-۲. عوامل داخلی

عوامل داخلی که بر مقاومت شکننده تأثیر می‌گذارند عبارت‌اند از: عدم همبستگی اجتماعی، عدم اعتماد به نهادهای حکومتی، ناپایداری اقتصادی. جامعه‌ای که نهادهای ضعیف و بی‌اعتماد دارد، این شرایط می‌تواند به کاهش قدرت دفاعی آن منجر شود.

۲-۱-۴-۳-۲. عوامل خارجی

عوامل خارجی نیز شامل فشارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی از سوی کشورهای دیگر است. تهدیدات نظامی، تحریم‌های اقتصادی و اقدامات سیاسی می‌توانند به سادگی در وضعیت مقاومت شکننده تأثیر بگذارند و توانایی یک جامعه برای دفاع از خود را تحت تأثیر قرار دهند.

بنابراین برعکس مقاومت پایدار، اگر بدون اجتماع علل مقاومتی حاصل شود و یا بعد از اجتماع علل، یکی از علل زائل شود، این ایستادگی به مقصد نمی‌رسد؛ از این سنخ پایمردی، به مقاومت شکننده تعبیر می‌شود.

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر بر اساس هدف، توسعه‌ای و از منظر رویکرد، کیفی و بر اساس ماهیت و نوع روش، توصیفی-تحلیلی است. روش توصیفی-تحلیلی آنچه را که هست، توصیف و تفسیر می‌کند و به شرایط یا روابط موجود، عقاید متداول، فرایندهای جاری، آثار مشهود یا روندهای در حال گسترش توجه دارد. هدف محقق از به‌کارگیری این روش توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات یک موقعیت یا یک موضوع است تا نتایج عینی از موضوع بگیرد (طاهری، ۱۳۹۰: ۱۴۳-۱۴۲). فنون و روش‌های جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، با استفاده از روش ترکیبی است؛ یعنی از منابع کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک تاریخی، نشریات، مجلات و مقالات معتبر تخصصی و برخی پایگاه‌های اینترنتی استفاده می‌شود (رفیع و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۱).

۴. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. عوامل افزایش سرمایه اجتماعی در حکومت پیامبر (ص)

از شاخصه‌های مهم حکومت پیامبر (ص)، سرمایه عظیم اجتماعی بوده است به‌گونه‌ای که پیامبر (ص) همه‌ی بحران‌های داخلی و خارجی را با تکیه بر این سرمایه سرشار، پشت‌سر گذاشت. سرمایه اجتماعی پیامبر (ص) به حدی بود که ابی‌حجیفه می‌گوید: «خدمت رسول خدا (ص) رسیدم، درحالی‌که وضو می‌گرفت و مردم بر هم سبقت می‌گرفتند تا از آب وضوی حضرت بهره ببرند، هرکس از آن آب برمی‌داشت، برای تبرک به خود می‌مالید و کسی هم که به آن دسترسی پیدا نمی‌کرد به دست دیگران دست می‌مالید و بر روی خود می‌کشید» (بخاری، ۱۴۰۱: ج ۱: ۵۸). همچنین درباره آب وضوی پیامبر (ص) نقل شده است: «وَ إِذَا تَوَضَّأُوا كَادُوا يَقْتَتِلُونَ عَلَى وَضْؤِهِ؛ هرگاه پیامبر وضو می‌گرفت، نزدیک بود

مسلمانان (بر سر به‌دست آوردن آب وضوی آن حضرت) با یکدیگر بجنگند» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷: ۳۲).

در دوران حکومت پیامبر اکرم^(ص)، زیرساخت‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سرمایه اجتماعی به‌گونه‌ای طراحی و اجرا شد که توانست جامعه‌ای یکپارچه و هماهنگ بسازد. سرمایه اجتماعی در این دوران به واسطه پیاده‌سازی اصول اسلامی و تأکید بر همکاری، عدالت، اعتماد و تقویت روابط اجتماعی شکل گرفت. در ادامه به بررسی این زیرساخت‌ها در چهار بخش سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در حکومت پیامبر اکرم^(ص) پرداخته می‌شود.

۴-۱-۱. زیرساخت‌های «سیاسی» سرمایه اجتماعی در اسلام

در حکومت پیامبر اکرم^(ص)، اصول و نهادهای سیاسی به‌گونه‌ای تنظیم شدند که تقویت سرمایه اجتماعی از طریق مشارکت عمومی، همبستگی و اعتماد متقابل تسهیل شود.

۴-۱-۱-۱. شورا و مشورت

مشورت، یکی از اصول مهم در حکومت پیامبر^(ص) بود. ایشان در امور مهم با اصحاب خود مشورت می‌کردند. خداوند در قرآن کریم (شوری: آیه ۳۸) بر اهمیت مشورت تأکید فرمودند: «وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ». این اصل اعتماد و همبستگی را در جامعه تقویت می‌کرد.

۴-۱-۱-۲. حکومت مبتنی بر عدالت

اجرای عدالت از اصول مهم حکومت پیامبر^(ص) بود. خداوند در قرآن کریم (نساء: آیه ۵۸) اهمیت عدالت را مورد تأکید قرار دادند: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...» اجرای عدالت به تقویت اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی کمک می‌کرد.

۴-۱-۱-۳. مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها

پیامبر^(ص) با ترویج مشارکت عمومی، حس مسئولیت‌پذیری و همبستگی را تقویت کرد. به‌عنوان نمونه، پیامبر^(ص) در جنگ‌های بدر و احد با اصحاب خود مشورت نمود و تصمیمات بر اساس مشاوره جمعی اتخاذ شد (ابن‌هشام، ۱۴۰۱، ج ۲: ۴۵).

۴-۱-۱-۴. اعتماد

اعتماد، یکی دیگر از ارکان حکومت پیامبر^(ص) بود که بر پایه ویژگی‌های شخصی ایشان از جمله صداقت و امانتداری بنا شده بود؛ حتی مخالفان پیامبر نیز به صداقت و امانتداری ایشان اذعان داشتند. نرم‌خویی و رعایت حقوق مردم ویژگی مهم دیگر پیامبر اسلام بود. خداوند در قرآن کریم به نرمی رفتار پیامبر^(ص) اشاره می‌کند و می‌فرماید: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل‌عمران: ۱۵۹). این آیه نشان‌دهنده این است که نرمی و مداراگری پیامبر^(ص) باعث افزایش اعتماد مردم به او و در نتیجه تقویت سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی شده بود.

۴-۱-۲. زیرساخت‌های «اجتماعی» سرمایه اجتماعی در اسلام

زیرساخت‌های اجتماعی در دوران حکومت پیامبر^(ص) بر اساس اصول اخلاقی، تعاون و همبستگی اجتماعی شکل گرفت که باعث تقویت سرمایه اجتماعی در جامعه شد.

۴-۱-۲-۱. برادری و اخوت

پیامبر^(ص) میان مهاجرین و انصار پیمان برادری برقرار کرد. آیه ۱۰، سوره حجرات «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» بر اهمیت این موضوع تأکید دارد.

۴-۱-۲-۲. نهادهای اجتماعی

مساجد به‌عنوان مکانی برای عبادت و همچنین فضایی برای بحث و آموزش در دوران پیامبر^(ص) به همبستگی و تقویت روابط اجتماعی کمک می‌کردند.

۴-۱-۲-۳. اعتبار

اعتبار پیامبر^(ص) ناشی از شخصیت و نحوه اداره جامعه بود. این اعتبار مردم را به پیروی و پابندی به تعالیم ایشان ترغیب می‌کرد.

۴-۱-۲-۴. همبستگی و انسجام

پیامبر^(ص) بر اهمیت همبستگی اجتماعی تأکید داشتند و با ایجاد فضایی مبتنی بر محبت و احترام، جامعه‌ای متحد و منسجم را شکل دادند.

۴-۱-۳. زیرساخت‌های «اقتصادی» سرمایه اجتماعی در اسلام

زیرساخت‌های اقتصادی در حکومت پیامبر اکرم^(ص) با تأکید بر عدالت اقتصادی و تأمین نیازهای اساسی جامعه، نقش مهمی در تقویت سرمایه اجتماعی ایفا کردند.

۴-۱-۳-۱. زکات و صدقه

زکات به عنوان یک وظیفه دینی، نقش مهمی در تقویت همبستگی اقتصادی و اجتماعی داشت. خداوند در قرآن کریم (توبه: آیه ۶۰) به موارد مصرف زکات اشاره کرده است.

۴-۱-۳-۲. عدالت در تجارت

پیامبر^(ص) تجار را به رعایت اصول اخلاقی و انصاف در معاملات تشویق می‌کردند؛ این امر به ایجاد اعتماد و افزایش سرمایه اجتماعی کمک می‌کرد.

۴-۱-۳-۳. ایجاد بازارهای منصفانه

بازار مدینه تحت نظر پیامبر^(ص) و بر اساس انصاف و رعایت حقوق مشتریان تأسیس شد؛ این امر به عدالت اقتصادی و تعاملات اجتماعی کمک کرد.

۴-۱-۴. زیرساخت‌های «فرهنگی» سرمایه اجتماعی در اسلام

زیرساخت‌های فرهنگی سرمایه اجتماعی در دوران حکومت پیامبر اکرم^(ص) بر مبنای اخلاقیات اسلامی و تقویت هنجارهای فرهنگی مشترک شکل گرفتند.

۴-۱-۴-۱. تقویت ایثار

ایثار، یکی از اصول اخلاقی است که به تقویت سرمایه اجتماعی کمک می‌کند. پیامبر^(ص) با ترویج فرهنگ ایثار، همبستگی را در جامعه گسترش داد.

۴-۱-۴-۲. آموزش و پرورش

پیامبر^(ص) به فراگیری علم و دانش تأکید می‌کردند؛ حدیث معروف «طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلم» به اهمیت آموزش اشاره دارد.

۴-۱-۴-۳. ترویج اخلاق و ارزش‌های اجتماعی

پیامبر^(ص) ارزش‌های اخلاقی همچون وفای به عهد و رعایت حقوق دیگران را ترویج می‌کرد که به تقویت روابط اجتماعی منجر می‌شد.

۴-۱-۴-۴. مسجد به‌عنوان نهاد فرهنگی

مسجد به‌عنوان فضایی برای آموزش و تقویت روابط اجتماعی به همبستگی جامعه کمک می‌کرد.

۴-۱-۴-۵. صداقت

پایبندی به صداقت به‌عنوان یکی از اصول اساسی زندگی اجتماعی مورد تأکید پیامبر^(ص) بود. این فضیلت در تعاملات انسانی، پایه و اساس اعتماد و همبستگی اجتماعی محسوب می‌شد.

۴-۲. تأثیر سرمایه اجتماعی بر مقاومت پیامبر^(ص)

مقاومت حاصل جمع اموری از جمله شجاعت، توکل، عزتمندی و... است که در صورت فقدان هر یک از مؤلفه‌ها به نتیجه مطلوب نخواهد رسید. یکی از مؤلفه‌های اصلی مقاومت در حکومت اسلامی، سرمایه اجتماعی است. اهمیت دادن به سرمایه اجتماعی به معنای علت منحصر دانستن این مؤلفه نیست بلکه سرمایه اجتماعی در کنار مؤلفه‌های دیگر منتج به مقاومت مطلوب خداوند متعال می‌شود.

۴-۲-۱. مقاومت در عرصه نظامی

تعداد زیادی از صحابه پیامبر^(ص) در برابر دشمن مقاومت کرده و از دین خود بازنگشتند. «عبدالله بن حذافه» از پیشگامان اسلام و مهاجران به حبشه و حامل نامه رسول‌الله^(ص) برای

خسروپرویز بود. در یکی از جنگ‌ها با رومیان، او و هشتاد مسلمان دیگر اسیر گشتند و نزد قیصر روم برده شدند. قیصر به عبدالله پیشنهاد داد که مسیحی گردد تا آزاد شود اما او نپذیرفت. قیصر دستور داد تا یکی از مسلمانان در دیگ روغن جوشان افکنده شود تا عبدالله را بترساند ولی عبدالله از دین خود دست نکشید. قیصر روم بارها او را به بازگشت از اسلام تشویق کرد حتی دختر و نصف کشور خود را به او پیشنهاد داد اما عبدالله نپذیرفت. در نهایت عبدالله سر قیصر را بوسید تا آزادی خود و سایر اسیران را تضمین کند و همه آزاد شدند (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۱۰۸).

در میان جنگ‌های پیامبر(ص)، جنگ اُحد نمونه‌ای ویژه از مقاومت اصحاب است. ابودجانه انصاری از معدود کسانی بود که در این نبرد، با وجود پیشروی قریشیان، از پیامبر(ص) جدا نشد. پیامبر(ص) شمشیری را به او داد و فرمودند تا با آن بجنگد تا کج شود؛ ابودجانه با شجاعت وارد میدان شد و رجز می‌خواند (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۴۰۴). روایت امام صادق(ع) می‌گوید که ابودجانه حتی پس از اینکه پیامبر(ص) بیعتش را از او برداشت و اجازه رفتن داد، همچنان در کنار حضرت ماند و تا زخم‌ها او را از پای نینداخت، جنگید. سپس امیرالمؤمنین علی(ع) او را به نزد پیامبر آورد و پیامبر(ص) به او گفت که وفادار به بیعتش بوده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۳۱۸). علامه طباطبایی نیز ابودجانه و حضرت علی(ع) را از ثابت‌قدم‌ترین اصحاب در اُحد دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۴: ۱۸).

نکته قابل تأمل اینکه مقاومت به حدی در صحابه پیامبر(ص) تبدیل به فرهنگ شده بود که برخی از تازه‌دامادها مراسم عروسی را ترک می‌کردند و در رکاب پیامبر(ص) شهید می‌شدند؛ چرا که مهر و محبت پیامبر(ص) به اندازه‌ای در دل مسلمانان جا گرفته بود که برای جهاد در رکاب حضرت سر از پا نمی‌شناختند. تاریخ اسامی برخی از تازه‌دامادها را نقل کرده که در ایام عروسی خود وقتی ندای جهاد را شنیدند، عروسی خود را نیمه‌کاره رها کردند و برای جهاد و شهادت به محضر پیامبر(ص) شرفیاب شدند.

«سعد اسود»، مرد سیاه‌پوست و کوتاه‌قد، یکی از تازه‌دامادهایی بود که چنین شجاعتی از خود نشان داد. او ابتدا نگران جایگاه خود در بهشت و ازدواج بود؛ اما پیامبر(ص) او را تشویق کرد و دختر عمرو بن وهب را به عقد او درآورد. هنگامی که مأمور پیامبر(ص) مردم

را برای جنگ فراخواند، سعد وسایل عروسی را رها کرد و به جنگ پیوست. در میدان جنگ، با شجاعت جنگید تا شناخته شد و پیامبر از عمل او خشنود شد. سعد تا آخرین نفس برای دفاع از دین خدا جنگید و شهید شد؛ پیامبر^(ص) پس از شهادت او سرش را بر دامن گرفت و وسایل جنگی‌اش را برای همسرش فرستاد (ابن الاثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۱۸۴).

«حنظله غسیل الملائکه» از دیگر تازه‌دامادهای شهید است که در جنگ احد در رکاب پیامبر^(ص) شهید شد. مقدمات زفاف حنظله در شب جنگ احد فراهم شده بود حضرت به این داماد بیست‌وچهارساله اجازه داد که برای شب زفاف در مدینه بماند و سپس به رزمندگان بپیوندد. فردای زفاف، عروس حنظله را موقع زره پوشیدن دید لذا با تعجب پرسید که مگر رسول خدا تو را از جنگ معاف نکرده است؟ حنظله گفت می‌خواهم به سپاه اسلام ملحق شوم. عروس به منظور منصرف ساختن حنظله گریه کرد ولی در اراده داماد اثری نکرد. حنظله در جنگ احد به شهادت رسید و چون غسل جنابت نکرده بود، فرشتگان وی را غسل دادند و به این خاطر او را «غسیل الملائکه» نامیدند (ابن الاثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۵۴۳).

۲-۲-۴. مقاومت در عرصه فرهنگی

«مقاومت فرهنگی» به معنای تلاش آگاهانه و سازمان‌یافته برای حفظ هویت، ارزش‌ها و سنت‌های دینی و ملی یک فرهنگ در برابر نفوذ و «تهاجم فرهنگی» از سوی فرهنگ‌های دیگر است. این مقاومت می‌تواند در سطوح فردی، اجتماعی و ملی صورت بگیرد و به شکل‌های مختلفی بروز کند. مقاومت فرهنگی به‌عنوان یک مکمل ضروری برای «مقاومت نظامی» در مقابل دشمنان اسلام محسوب می‌شود. این دو جنبه از مقاومت، در واقع دو روی یک سکه هستند و برای دستیابی به پیروزی نهایی به یکدیگر نیاز دارند (مشکاتی، ۱۴۰۳). هدف غایی از مقاومت فرهنگی یک نوع خاصی از زیست جمعی است که متناسب با ارزش‌ها و باورهاست که می‌تواند حفظ و تقویت و ارتقا یابد و اتفاقی که می‌افتد و مقاومت فرهنگی ایستادگی می‌کند در قبال تغییراتی که در حال رخ‌دادن است (مهام، ۱۳۹۸).

در دوران پیامبر اسلام^(ص)، جامعه مسلمان با چالش‌های قابل‌توجهی از جمله همگونی فرهنگی، قبیله‌گرایی و سنت‌های مستقر در جامعه جاهلی عربی مواجه بود. در همین راستا، رهبری پیامبر و آموزه‌های او در تقویت مقاومت فرهنگی جامعه مسلمانان تأثیر بسزایی داشت.

قرآن به‌عنوان منبع اصلی هدایت برای مسلمانان، نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت آنها ایفا کرد. این کتاب نه‌تنها قوانین دینی را ارائه می‌دهد بلکه اصول اخلاقی و معنوی را نیز به مسلمانان می‌آموزد که فرهنگ اسلامی را از فرهنگ جامعه جاهلی متمایز می‌کند. به‌عنوان مثال، تأکید قرآن بر عدالت، برابری و همدلی در تضاد با هنجارهای قبیله‌ای است که بر اساس نزاد و وضعیت اجتماعی شکل گرفته بود (علی، ۲۰۱۶: ۱۱۳). تأکید مکرر بر یکتایی خدا (توحید) احساس تعلق جمعی را در میان مسلمانان تقویت می‌کرد و موجب شکل‌گیری هویتی مستقل می‌شد (اسمیت، ۲۰۰۴: ۷۸).

سنت که شامل آموزه‌ها و رفتارهای پیامبر اسلام^(ص) است، ابزار مؤثری در مقاومت فرهنگی بود. اقدامات پیامبر نشان‌دهنده به‌کارگیری اصول قرآنی در زندگی روزمره بود. برای نمونه، ایجاد مسجد به‌عنوان مرکز اجتماعی، فضایی برای تعاملات اجتماعی و آموزش فراهم کرد و ارتباطات اجتماعی را در میان مسلمانان تقویت نمود (اسپوزیتو، ۲۰۱۱: ۱۵۲). علاوه بر این، نقش پیامبر به‌عنوان میانجی و رهبر به اتحاد قبایل مختلف تحت پرچم اسلام کمک کرد. تأکید او بر جامعه و مسئولیت جمعی، همکاری و حمایت متقابل را در میان مسلمانان تشویق کرد و به آنها این امکان را داد که در برابر تأثیرات فرهنگی خارجی مقاومت کنند (براون، ۲۰۱۵: ۴۵). با وجود تلاش‌ها برای حفظ فرهنگ اسلامی، جامعه مسلمان با چالش‌های متعددی روبرو بود. تأثیر گسترده قبیله‌گرایی و همچنین هنجارهای اجتماعی دوران جاهلی تهدیدات مهمی برای فرهنگ و هویت نوپای اسلامی محسوب می‌شد. بسیاری از قبایل در برابر آموزه‌های جدید مقاومت کردند و نگران از دست دادن سنت‌ها و ساختارهای قدرت خود بودند.

علاوه بر این، ظهور اسلام با خصومت قبیله قریش مواجه بود که این دین جدید را چالشی جدی برای سلطه اجتماعی و اقتصادی خود می‌دیدند. مقاومت قریش نماد

تضادهای فرهنگی بود که در این دوره رخ داد؛ زیرا آنها تلاش کردند تا از طریق طرد اجتماعی و تحریم‌های اقتصادی، این دین نوپا را سرکوب کنند (هوتینگ، ۲۰۰۰: ۹۹).

تعاملات اجتماعی استراتژی حیاتی برای تقویت مقاومت فرهنگی بود. پیامبر اسلام^(ص) ایجاد شبکه‌های اجتماعی و اتحادهایی را که از جامعه مسلمان حمایت می‌کرد، تشویق می‌نمود؛ به‌عنوان مثال «پیمان‌نامه مدینه» سندی مهم بود که حقوق و مسئولیت‌های مسلمانان و غیرمسلمانان در این شهر را تعیین می‌کرد و بر هم‌زیستی و احترام متقابل تأکید داشت. از طریق گردهمایی‌های اجتماعی، آموزش‌های دینی و ایجاد آیین‌های مشترک، مسلمانان اولیه توانستند هویت فرهنگی متمایزی را شکل دهند که به تعهد آنها به ارزش‌های اسلامی کمک می‌کرد. این جنبه جمعی از مقاومت به مسلمانان اجازه داد تا در برابر فشارهای خارجی ایستادگی کنند و یکپارچگی فرهنگی خود را حفظ کنند. مقاومت فرهنگی در دوران حکومت پیامبر اسلام^(ص) با استفاده از قرآن و سنت، رهبری قوی و تعاملات اجتماعی فعال مشخص می‌شود. با وجود چالش‌های قابل توجه، جامعه مسلمان اولیه موفق شد هویت فرهنگی خود را از طریق تلاش‌های جمعی و پایبندی به اصول اسلامی حفظ کند. این مقاومت نه تنها به حفظ فرهنگ اسلامی کمک کرد بلکه زمینه‌ساز رشد تمدن اسلامی و میراث فرهنگی آن شد.

۳-۲-۴. مقاومت در عرصه اقتصادی

کفار قریش زمانی که از جلوگیری از پیشرفت اسلام ناتوان شدند و از رشد روزافزون آن ترسیدند، به محاصره اقتصادی مسلمانان رو آوردند؛ بدین صورت که پیمان‌نامه‌ای نوشتند و قرارشان این شد که با بنی‌هاشم خرید و فروش و ازدواج نکنند. این محاصره زمانی به اتمام می‌رسید که بنی‌هاشم پیامبر^(ص) را به قریش تسلیم کند تا آنها حضرت را به قتل برسانند (اصفهان‌ی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۲۷۳). قریش بعد از هم‌پیمان شدند، هشتاد مهر بر آن پیمان‌نامه زدند. به‌خاطر همین تنگناها پیامبر^(ص) در اولین شب سال هفت بعثت، به همراه بنی‌هاشم و بنی‌مطلب، از مکه به شعب ابی‌طالب نقل مکان کردند.

محاصره، شدیدترین اقدامی بود که دشمنان می‌توانستند انجام دهند. مسلمانان به‌خاطر فشار اقتصادی گاهی پوست درخت می‌خوردند. در مدت سه‌ساله‌ی محاصره اقتصادی، قریش افرادی را گذاشته بودند تا کسی پیش بنی‌هاشم نرود و غذایی به ایشان نرساند. سختی‌ها و گرسنگی‌ها به حدی بود که کودکان از گرسنگی می‌گریستند و صدای گریه آنها به گوش قریش می‌رسید و برخی از آنها ناراحتی خود را از قبول پیمان ظالمانه علناً اظهار می‌کردند. فشار گرسنگی به حدی رسیده بود که «سعد وقاص» نقل می‌کند شبی از میان دره بیرون آمدم، درحالی‌که ضعف داشتم. در این حال پوست خشکیده شتری را پیدا کردم که بعد از شستن و سوزاندن و کوبیدنش، با آب کمی خمیر کرده و از این راه سه روز را سپری کردم. برخی از مسلمانان گاه با خوردن یک عدد خرما شبانه‌روز خود را می‌گذراندند. در طول این سه سال، بنی‌هاشم فقط در ماه‌های حرام از شعب بیرون می‌آمدند و تجارت مختصری داشتند.

شدت عمل قریش در اجرای عهدنامه، تأثیری در صبر و بردباری مسلمانان نگذاشت. سرانجام، ناله جانگداز فرزندان و کودکان و وضع رقت‌بار عموم مسلمانان گروهی را تحت تأثیر قرار داد، و از امضاء عهدنامه سخت پشیمان شدند، و به فکر حل قضیه افتادند (سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۴۴).

با توجه به سرمایه عظیم اجتماعی که پیامبر^(ص) در عالم اسلام ایجاد کرده بود، مقاومت و تاب‌آوری بالا در عرصه اقتصادی مختص شعب ابی‌طالب نبود بلکه در موارد متعددی اتفاق افتاد. برای نمونه «مُصْعَب بن عُمَیر» که از صحابه پیامبر^(ص) و از سابقون در اسلام است، در جوانی و زیبایی بهترین جوان مکه بود و پدر و مادرش او را بسیار دوست داشتند. مادرش، بانویی ثروتمند بود و بهترین و لطیف‌ترین جامه‌ها را بر مصعب می‌پوشاند؛ همچنین مصعب از خوش‌بوترین مردم مکه بود و کفش‌های حضرمی بسیار زیبایی می‌پوشید. پیامبر^(ص) گاهی می‌فرمودند که در مکه خوش‌پوش‌تر و پرطراوت‌تر و زیباتر از مصعب ندیده‌ام.

زمانی که به مصعب خبر رسید که پیامبر^(ص) در خانه «ارقم بن ابی ارقم» مردم را به اسلام می‌خواند، به حضور ایشان رسید و مسلمان شد و به آن حضرت ایمان آورد ولی از

بیم مادر خود، اسلامش را مخفی نگاه می‌داشت. او همچنان مخفیانه به نزد پیامبر^(ص) آمدو شد داشت تا آنکه روزی «عثمان بن طلحه» او را در حال نماز گزاردن دید و به مادر و قوم او خبر داد. آنها او را گرفته، زندانی کردند و زیر نظر داشتند. او همواره زندانی بود تا آنکه در هجرت نخستین مسلمانان، به حبشه هجرت کرد و سپس همراه مسلمانان به مکه برگشت و چون طراوت و زیبایی جسمی خود را از دست داده بود، مادرش از آزار و سرزنش او دست برداشت.

پیامبر^(ص) روزی مصعب بن عمیر را با لباس نامناسب دیدند و سابقه ناز و نعمت ایشان را متذکر شدند و علت دگرگونی روحی و نورانی شدنشان را دوستی خدا و پیامبر بیان کردند (ابن‌ابی‌فراس، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۹۲). مقاومت مصعب بن عمیر در برابر بدخواهان اسلام نمونه واقعی از سرمایه اجتماعی پیامبر^(ص) است که به‌خاطر عشق به اسلام و پیامبر از مال دنیا گذشت و در برابر فقر و نداری مقاومت کرد.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

یکی از آسیب‌های مهم مقوله مقاومت، شکننده بودن آن است؛ بدین معنا که مقاومت قبل از رسیدن به مقصد می‌شکند و مقاومت‌کنندگان ناکام می‌مانند. در شکنندگی مقاومت عوامل گوناگونی می‌توانند سهم باشند که با رفع این عوامل مقاومت از حالت شکنندگی به حالت پایدار تبدیل می‌شود. از مهم‌ترین عوامل شکنندگی مقاومت عدم سرمایه اجتماعی است؛ بدین معنا که در فقدان سرمایه اجتماعی، قدرت نظامی نمی‌تواند مقاومت را به تنهایی به سرانجام برساند. تاریخ گواه است که افرادی با وجود سلاح و توانایی‌های سخت ولی بدون داشتن قدرت نرم از جمله سرمایه اجتماعی ناکام ماندند؛ در مقابل رهبرانی با دست‌های خالی از قدرت سخت ولی با پشتوانه سرمایه اجتماعی به پیروزی‌های مهمی دست یافتند. پیامبر خدا^(ص) به‌عنوان موفق‌ترین حاکم در برابر هجمه همه‌جانبه دشمنان داخلی و خارجی مقاومت نشان داد؛ مقاومتی که پایدار شد و ثمرش تا به امروز جریان دارد.

بررسی سیره حکمرانی حضرت نشان می‌دهد که از علل مهم موفقیت پیامبر خدا(ص) پشتوانه عظیم سرمایه اجتماعی است که از طریق صداقت، تقویت روحیه ایثار در بین امت اسلام و ایجاد راهکارهایی برای افزایش سرمایه اجتماعی مانند عقد اخوت و... این سرمایه عظیم را به‌دست آورده بودند. درواقع، زیرساخت‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوران حکومت پیامبر اکرم(ص) به شکلی تنظیم شدند که جامعه‌ای مبتنی بر اعتماد، همکاری و همبستگی شکل بگیرد. این زیرساخت‌ها شامل عدالت اجتماعی و اقتصادی، مشورت و شورا، تأمین نیازهای اساسی جامعه، آموزش و ترویج اخلاقیات اسلامی بودند. این اقدامات موجب ایجاد سرمایه اجتماعی قوی در جامعه اسلامی اولیه شد و زمینه‌ی توسعه و استحکام بیشتر جامعه در طول تاریخ اسلامی را فراهم کرد.

به‌صورت خلاصه می‌توان بیان کرد که سرمایه اجتماعی را می‌توان در مقاومت مسلمانان در صدر اسلام مشاهده کرد به‌گونه‌ای که در برابر شدیدترین فشارهای اقتصادی در شعب ابی‌طالب و جنگ‌های نظامی متعدد طاقت‌فرسا نظیر جنگ بدر و احد مقاومت پایداری را شکل دادند. امروزه حاکمیت با مطالعه و الگوبرداری از چگونگی افزایش سرمایه اجتماعی در زمان حکمرانی پیامبر خدا(ص) می‌تواند قدم‌های بزرگی را در جهت پایدار کردن مقاومت در برابر دشمنان بردارد.

منابع

الف- فارسی

- قرآن کریم.
- ابن ابی‌فراس، ورام (۱۳۶۹). *ترجمه تنبیه الخواطر*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- اسفندیاری، رضا؛ قجری، سمیه؛ محمدی‌فرد، احمد (۱۳۹۸). «عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم (مورد مطالعه: خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم)»، *فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۷(۳)، ۷۸-۴۸.
- جوکار، حامد (۱۴۰۰). «روش حکومتی پیامبر^(ص) در مدیریت سرمایه اجتماعی»، *مجله مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۸(۱)، ۱۴۹-۱۲۳.
- دادگر، یدالله؛ نجفی، محمدباقر (۱۳۸۵). «سرمایه اجتماعی و بازتولید آن در عصر پیامبر اسلام^(ص)»، *مجله اقتصاد اسلامی*، ۶(۲۴)، ۳۸-۱۳.
- ردادی، محسن (۱۳۹۹). «سرمایه اجتماعی و ایثار: رویکردی قرآنی»، *مجله مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۷(۲)، ۱۷۰-۱۵۵.
- رفیع، حسین؛ بلباسی، میثم؛ قربی، سید محمدجواد (۱۳۹۵). «جنبش‌های اجتماعی جدید، جهانی شدن و اینترنت؛ مطالعه موردی: جنبش تسخیر وال‌استریت»، *دانش سیاسی*، ۱۲(۱)، ۱۶۶-۱۲۹.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۰). *فروغ‌ابدیت*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- سبحانی، جعفر (۱۳۸۵). *فروغ‌ابدیت*، قم: بوستان کتاب.
- شعبانی اصلی، فاطمه (۱۳۹۲). «نقش سرمایه اجتماعی در اقتصاد با تأکید بر سیره پیامبر اعظم^(ص)»، *اولین همایش سبک زندگی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)*.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۹۰). *روش تحقیق در علوم سیاسی*، تهران: قومس.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۰۲ق). *المیزان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶). «دین و سرمایه اجتماعی»، *مجله معرفت*، ۱۲۳.

- کردناهیچ، اسدالله؛ خلیلی پالندی، فرشته (۱۳۹۷). «تأثیر فرهنگ ایثار و شهادت بر سرمایه اجتماعی با میانجیگری باورهای دینی»، *مجله مدیریت اسلامی*، ۲۶(۳)، ۵۸-۳۷.
- لکزایی، نجف (۱۳۸۳). «مقاومت شکننده «جان‌فوران»/ تحلیلی بر نظریه مقاومت شکننده جان‌فوران درخصوص تحولات تاریخ معاصر ایران»، *زمانه*، ۳(۲۱)، ۶۲-۶۷.
- مشکاتی، محمدباقر (۱۴۰۳). «مقاومت فرهنگی پشتوانه‌ی مقاومت نظامی»، پایگاه خبری آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه(س)، قابل دسترسی در:
<https://news.amfm.ir/?p=196352>
- مکارم شیرازی، ناصر (بی‌تا). *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی سرچشمه، سید مهدی؛ عزیزی مهماندوست؛ ابراهیمی، کریم (۱۴۰۰). «سرمایه اجتماعی اخوت‌مدار؛ قدرت نرم بی‌بدیل تأمین امنیت امت اسلامی»، *مجله محیط‌شناسی راهبردی جمهوری اسلامی ایران*، ۷(۱)، ۱۳۸-۱۱۳.
- مهام، محمود (۱۳۹۸). «مقاومت فرهنگی؛ معنا، امکان و راهبردها»، *پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی*، قابل دسترسی در: <https://iiict.ac.ir/1398/07/moghavematefarhangi>
- نگهبان، سلمان؛ ابوالحسینی، رحیم (۱۳۹۹). «مقاومت در قرآن»، *اندیشه تقریب*، ۱۶(۳۹)، ۵۹-۹۹.
- یابری محمد، صادق؛ سبجانی‌نیا، محمدتقی (۱۳۹۴). «تأثیر سرمایه اجتماعی اعتمادساز صداقت در رشد اقتصادی از منظر اسلام»، *کنفرانس بین‌المللی مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی*.

ب- عربی

- ابن‌الأثیر، عزالدین (۱۴۰۹ق). *اسد الغابه*، بیروت: دارالفکر.
- ابن‌فارس، احمدبن‌فارس (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*، جلد ششم، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول.
- ابن‌منظور، محمدبن‌مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
- ابن‌هشام، جمال‌الدین (بی‌تا). *السيرة النبویة/ سیره ابن هشام*، بیروت: دارالمعرفة.
- ابن‌ماجه، محمدابن‌یزید (۱۹۸۳). *سنن ابن‌ماجه*، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقي، بیروت: دارالفکر.
- ابن‌هشام، عبدالملک (۱۴۰۱ق). *سیره نبوی*، بیروت: دارالمعرفة.

- اصفهانی، ابونعیم (۱۴۱۲ق). *دلائل النبوة*، بیروت: دارالفنائس.
- بخاری، محمد (۱۴۰۱ق). *صحیح بخاری*، بیروت: دارالفکر لطباعة النشر و التوزيع.
- بن‌ساسی، عبدالحفیظ (۲۰۱۹). «الرأسمال الاجتماعي و دوره فی التنمية من منظور الاقتصاد الإسلامي - دراسة حالة دول منظمة التعاون الإسلامي»، *المجلة الجزائرية للتنمية الاقتصادية*، ۶(۲)، ۲۵۸-۲۴۹.
- دیار بکری، حسین‌بن‌محمد (بی‌تا). *تاریخ الخميس فی أحوال أنفـس النفیس*، بیروت: دار صادر.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*، جلد اول، بیروت: دارالقلم.
- طبرسی، فضل‌بن‌حسن (۱۴۱۵ق). *مجمع‌البیان*، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۲۶ق). *الصحيح من سيرة النبي الأعظم*، قم: دارالحديث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*، بیروت: دارالاحیاء التراث.
- رمزی، بيشوى (۲۰۲۴). «المقاومة المستدامة.. البعد التنموى فى خدمة فلسطين»، *اليوم السابع*، يمكن الوصول اليها:

<https://m.youm7.com/story/2024/8/5/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%88%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B9%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%85%D9%88%D9%89-%D9%81%D9%89-%D8%AE%D8%AF%D9%85%D8%A9-%D9%81%D9%84%D8%B3%D8%B7%D9%8A%D9%86/6663493>

ج - انگلیسی

- Ali, A. Y. (2016). *The Meaning of the Holy Quran*, Beltsville: Amana Publications.
- Baker, W. (1990). "Market Networks and Corporate Behaviour", *American Journal of Sociology*, 96, pp. 589–625.
- Belliveau, M. A.; C. A. III O'Reilly and J. B Wade (1996). "Social Capital at the Top: Effects of Social Similarity and Status on CEO Compensation", *Academy of Management Journal*, 39, pp. 1568–1593.

- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1983). "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital", *Soziale Welt*, Special Issue 2, pp. 183-198.
- Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*, In J. Richardson (Ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241-258), New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, Pierre and L. P. D. Wacquant. (1992). *an Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Brigaitis, Peter (2005). *Religious Engagement and Social Capital in the Islamic Context*, Thesis Prepared for the Degree of Master of Arts (Political Science), USA: University of North Texas.
- Brown, D. (2015). *A New Introduction to Islam*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Coleman, J.S. (1988). "Social capital in the creation of human capital", *American Journal of Sociology*, 94, pp. 95-120.
- Coleman, James S. (1990). *Foundations of Social Theory*, Cambridge: Harvard University Press.
- Esposito, J. L. (2011). *What Everyone Needs to Know About Islam*, New York: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: The Free; London: Hamish Hamilton.
- Fukuyama, F. (2013). *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*, Farrar, Straus and Giroux.
- Fukuyama, Francis (1997). "Social capital and the modern capitalist economy: Creating a high trust workplace", *Stern Business Magazine*, 4(1).
- Gieseeking, J.J. (2014). *The People, Place, and Space Reader*, Hoboken: Taylor and Francis.
- Hawting, G. R. (2000). *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750*, London: UCL Press.
- Knack, S.; Keefer, P. (1997). "Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation", *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), pp. 1251-1288.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (2007). *E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century*, The 2007 John R. Commons Lecture, University of Wisconsin-Madison.

- Putnam, Robert D. (1995). "Bowling alone: America's declining Social Capital", *Journal of Democracy*, 6, pp. 65-78.
- Smith, H. (2004). *Islam: A Concise Introduction*, New York: HarperCollins.
- Thomas, C. Y. (1996). "Capital markets, financial markets and social capital", *Social and Economic Studies*, 45, pp. 1-23.
- World Bank (2008). *World Development Report 2008: Agriculture for Development*, World Bank Publications.